

MAVJUDLIK MOHIYATDAN AVVALMI YOKI KEYIN?

**Musurmonov Tilovmurod
Turdiali o'g'li**

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
"Xorijiy til nazariyasi va amaliyoti" kafedrası
o'qituvchisi
musurmonovtilovmurod11@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqola falsafaning eng qadimiy va dolzarb savollaridan biri – "mavjudlik mohiyatdan avval keladimi yoki mohiyat mavjudlikdan avval?" – mavzusini chuqur tahlil qiladi. An'anaviy falsafada mohiyat mavjudlikdan ustun turadi: narsa avval "qanday bo'lishi kerak"ligi bilan belgilangan holda yaratiladi. XX asr ekzistensializmi esa bu tartibni teskari qiladi: Jan-Pol Sartning mashhur shiori bo'yicha "mavjudlik mohiyatdan avval keladi". Inson avval mavjud bo'ladi, keyin o'z harakatlari, tanlovlari va mas'uliyati orqali mohiyatini o'zi yaratadi. Maqola falsafiy adabiyotni va zamonaviy ilmiy tadqiqotlarni solishtiradi. Ilmiy dalillar – masalan, Stiven Jey Gould va Elisabeth Vrba tomonidan taklif qilingan exaptatsiya, biologiyada emergentlik (paydo bo'lish) va Robert Sapolskiyning determinizm g'oyalari – Sartning pozitsiyasini kuchli qo'llab-quvvatlaydi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy ilm-fan "oldindan belgilangan mohiyat" g'oyasini rad etib, mavjudlikning ustunligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar (Keywords): mavjudlik, mohiyat, ekzistensializm, exaptatsiya, emergentlik, erkin iroda, determinizm, falsafa va ilm-fan sintezi, o'z-o'zini yaratish, inson erkinligi, axloqiy mas'uliyat.

Kirish (Introduction). Falsafiy tafakkurning tarixida mavjudlik (existence – narsaning bor bo'lishi) va mohiyat (essence – narsaning "nima"ligi, tabiati, maqsadi va xossalari) o'rtasidagi munosabat eng murakkab va asosiy savollardan biridir. Bu masala qadimiy Yunonistondan boshlab, o'rta asr skolastikasigacha va zamonaviy ekzistensializmga qadar falsafani shakllantirgan. An'anaviy nuqtai nazar bo'yicha mohiyat mavjudlikdan avval keladi. Masalan, Aristotelning "Metafizika" asarida narsaning mohiyati (formasi) uning mavjudligidan ustun turadi: har qanday narsa avval "qanday bo'lishi kerak"ligi bilan belgilangan, keyin mavjud bo'ladi. Tomas Akvinskiy (XIII asr) bu g'oyani rivojlantirib, yaratilgan narsalarda mohiyat va mavjudlik o'rtasida real farq borligini ta'kidlaydi. Akvinskiyga ko'ra, Xudo bundan mustasno – Uning mohiyati mavjudligi bilan bir xil (ipsum esse subsistens). Yaratilgan narsalarda esa mohiyat "nima"ni, mavjudlik esa "bor"ligini bildiradi. Bu nuqtai nazar diniy falsafada (xristianlik, islom) keng tarqalgan: Xudo har bir narsani oldindan belgilangan mohiyat

bilan yaratadi. Insonning “inson tabiati” ham oldindan mavjud – u o‘z mohiyatiga muvofiq yashashi kerak.

XX asrda bu an’ana rad etildi. Jan-Pol Sartr (1905–1980) 1945-yilda “Existentialism is a Humanism” ma’ruzasida mashhur shiorni e’lon qildi: “Mavjudlik mohiyatdan avval keladi”. U qog‘oz pichog‘i (paper-knife) misolini keltiradi: pichoq ishlab chiqaruvchisi tomonidan avval mohiyat (kesish maqsadi) bilan loyihalashtiriladi, keyin mavjud bo‘ladi. Ammo inson uchun teskari: “Inson avval mavjud bo‘ladi, o‘zini dunyoda topadi, keyin o‘zini belgilaydi. Inson hech narsa emas, keyin u o‘zini yaratadi” (“*Man first of all exists, encounters himself, surges up in the world – and defines himself afterwards*”). Bu g‘oya insonni radikal erkinlikka mahkum qiladi (“condemned to be free”): hech qanday oldindan belgilangan “inson tabiati” yo‘q, har bir inson o‘z harakatlari orqali mohiyatini yaratadi. Bu ateistik ekzistensializmning asosi bo‘lib, mas’uliyat va autentik hayotni ta’kidlaydi.

Ilmiy nuqtai nazardan mavzu ayniqsa dolzarb. Evolyutsion biologiya (Charlz Darwin, Stiven Jey Gould), genetika va neyrobiologiya “oldindan belgilangan mohiyat” g‘oyasini shubha ostiga qo‘yadi. Masalan, evolyutsiyada exaptatsiya (Gould va Vrba, 1982) tamoyili: strukturalar avval hech qanday maqsadsiz paydo bo‘ladi, keyin yangi funktsiyaga ega bo‘ladi (masalan, zaharli moddalar keyinchalik immun tizimida T-hujayralarga aylangan). Ta’kidlanadiki “Genetikada ham falsafada ham mavjudlik mohiyatdan avval”. Neyrobiolog Robert Sapolski “Determined: A Science of Life Without Free Will” (2023) kitobida erkin irodani illyuziya deb hisoblaydi: miya jarayonlari, genlar va muhit harakatlarni oldindan belgilaydi (Libet tajribalari). Ammo bu Sartni rad etmaydi – aksincha, oldindan mohiyat yo‘qligini tasdiqlaydi.

O‘zbek falsafiy adabiyotida ham bu mavzu muhokama qilinadi. Masalan, G. Djuraevning “Jan Pol Sartr ekzistensializmida mavjudlik va mohiyat masalasi” maqolasida Sartrning g‘oyasi inson erkinligi va mas’uliyati bilan bog‘lanadi. Zamonaviy dunyoda (AI, genetika muhandisligi, iqlim o‘zgarishi) bu savol yanada dolzarb: inson o‘z mohiyatini yaratadimi yoki genlar va muhit uni belgilaydimi? Ushbu maqolaning maqsadi: klassik va ekzistensial pozitsiyalarni solishtirish, ilmiy dalillarni tizimli tahlil qilish, zamonaviy xulosalar va amaliyot uchun tavsiyalar chiqarish. Tadqiqot savoli: Zamonaviy ilm-fan qaysi pozitsiyani qo‘llab-quvvatlaydi?

Metodlar (Methods). Ushbu tadqiqot sharhli (literature review) xarakterga ega bo‘lib, sistematik adabiyot tahlili usulidan foydalanadi. Quyidagi bosqichlar qo‘llanilgan:

1. Tanlash mezonlari: 1945-yildan keyingi asosiy falsafiy matnlar (Sartrning asl matnlari, tarjimalari), klassik falsafa (Aristotel “Metafizika”, Akvinskiy “De Ente et Essentia”), ilmiy maqolalar. Biasni oldini olish uchun ateistik (Sart, Sapolski), diniy (Akvinskiy) va neytral (evolyutsion biologiya) nuqtai nazarlar muvozanatli keltirildi.

2. Tahlil usuli: Qualitativ kontent tahlili – har bir manbada mavjudlik/mohiyat munosabati, ilmiy dalillar va xulosalar chiqarilgan.

Natijalar (Results)

An’anaviy falsafiy nuqtai nazar: Mohiyat mavjudlikdan avval

Aristotel va Akvinskiyga ko‘ra, mohiyat mavjudlikdan ustun. Akvinskiy “De Ente et Essentia”da: “Har qanday mohiyat mavjudlikdan tashqari tushunilishi mumkin. Shuning uchun mavjudlik mohiyatdan farqli”. Xudo bundan mustasno – Uning

mohiyati mavjudligi. Inson tabiati oldindan belgilangan: u o‘z mohiyatiga muvofiq yashashi kerak. Bu diniy ontologiyada kuchli: Xudo narsalarni maqsad bilan yaratadi.

Ekzistensializm: Mavjudlik mohiyatdan avval (Sartr)

Sartrning 1945-yilgi ma‘ruzasi: “Biz mavjudlik mohiyatdan avval keladi deganda nimani nazarda tutamiz? Inson avval mavjud bo‘ladi, o‘zini dunyoda topadi, keyin o‘zini belgilaydi. Agar inson ekzistensialistlar nazarida belgilab bo‘lmasa, chunki u avval hech narsa emas. U keyinroq bo‘ladi va o‘zini yaratadi”. Qog‘oz pichog‘i misoli: mohiyat oldin, mavjudlik keyin. Inson uchun teskari – u “bo‘sh varaq”. Bu erkinlik va mas‘uliyatni bildiradi: “Biz erkinlikka mahkum qilinganmiz”. O‘zbek adabiyotida (Djuraev, 2025) bu g‘oya inson erkinligi va gumanizm sifatida talqin qilinadi.

Ilmiy nuqtai nazarlar

- Evolyutsion biologiya va exaptatsiya: Gould va Vrba (1982): “Existence precedes essence – bu exaptatsiya”. Strukturalar avval paydo bo‘ladi (hech qanday maqsadsiz), keyin funktsiya topiladi. Misol uchun zaharli moddalar keyin immunitetda T-hujayralarga aylanadi, virusdan oldin mavjud bo‘lgan hujayralar keyin yangi funktsiyaga ega bo‘ldi.

- Genetika va emergentlik: “Genetikada ham falsafada ham mavjudlik mohiyatdan avval”. DNK o‘zgarishlari avval, funktsiya keyin. Darvin evolyutsiyasida oldindan maqsad yo‘q – emergentlik orqali murakkablik paydo bo‘ladi.

- Neyrobiologiya va erkin iroda: “Determined” – harakatlar genlar, gormonlar, neyronlar va muhit tomonidan oldindan belgilangan. Libet tajribalari: neyron faollik qarordan 7 soniya oldin boshlanadi. Bu erkin irodani illyuziya qiladi, ammo Sartrning “o‘z-o‘zini yaratish”ini rad etmaydi – mohiyat emergent ravishda shakllanadi.

Muhokama (Discussion). Natijalar bo‘limida taqdim etilgan falsafiy va ilmiy dalillar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy ilm-fan Jan-Pol Sartrning “mavjudlik mohiyatdan avval keladi” degan asosiy g‘oyasini kuchli tarzda qo‘llab-quvvatlaydi. An’anaviy falsafada (Aristotel va Tomas Akvinskiy) mohiyat oldindan belgilangan maqsad va tabiat sifatida mavjudlikdan ustun turadi: Xudo yoki tabiat har bir narsani (shu jumladan insonni) ma‘lum bir “nima”lik bilan yaratadi. Biroq evolyutsion biologiya, genetika va neyrobiologiya bu nuqtai nazarni rad etib, mavjudlikning ustunligini va mohiyatning emergent (paydo bo‘lish) xususiyatini tasdiqlaydi.

Evolyutsion biologiyada exaptatsiya jarayoni bu fikrning yorqin misolidir. Strukturalar avval hech qanday oldindan maqsadsiz paydo bo‘ladi (mavjudlik), keyin esa keyinchalik tanlanib, yangi funktsiyaga ega bo‘ladi (mohiyat). Masalan, zaharli moddalar dastlab himoya mexanizmi sifatida emas, balki oddiy kimyoviy xususiyat sifatida mavjud bo‘lgan, keyinchalik immun tizimida T-hujayralar funktsiyasiga aylangan. Bu jarayon “mavjudlik mohiyatdan avval” tamoyilini to‘g‘ridan-to‘g‘ri aks ettiradi: evolyutsiyada hech qanday oldindan “dizayn” yoki maqsad yo‘q – o‘zgarishlar tasodifiy sodir bo‘ladi, keyin tabiiy tanlanish ularni ma’noli qiladi. Daniel Dennett exaptatsiyani “trivial” (oddiy) deb atagan bo‘lsa-da, uning hamma joyda mavjudligi va e‘tibordan chetda qolishi aynan shu sababdan. U evolyutsiyaning o‘zi kabi oddiy, ammo chuqur tamoyildir. Bu biologik dalillar Sartrning qog‘oz pichog‘i misolini inson

va hayot darajasiga ko‘taradi – inson ham “bo‘sh varaq” sifatida dunyoga keladi va harakatlari orqali o‘z mohiyatini yaratadi.

Genetikada ham falsafada ham mavjudlik mohiyatdan avval. DNK o‘zgarishlari (mutatsiyalar) avval sodir bo‘ladi, keyin ularning funktsiyasi (agar tanlansa) paydo bo‘ladi. Charlz Darvinning evolyutsiya nazariyasi ham oldindan belgilangan “inson tabiati” g‘oyasini rad etadi – hayot differentsiatsiya va vaqt orqali rivojlanadi, mohiyat esa retroaktiv tarzda shakllanadi. Bu emergentlik tamoyili bilan bog‘liq: murakkab tizimlarda yangi xususiyatlar (ong, ma‘no) pastki darajadagi komponentlardan paydo bo‘ladi, oldindan dasturlashtirilmagan holda.

Neyrobiologiya sohasida Robert Sapolskiyning “Determined: A Science of Life Without Free Will” (2023) asari muhim rol o‘ynaydi. Sapolski miya jarayonlari, genlar, gormonlar, bolalik tajribalari va muhitning murakkab o‘zaro ta‘siri harakatlarni to‘liq belgilaydi deb hisoblaydi. Libet tajribalari shuni ko‘rsatadiki, neyron faollik qarordan bir necha soniya oldin boshlanadi – bu erkin irodani illyuziya qiladi. Biroq bu dalillar Sartrni rad etmaydi, aksincha, uni mustahkamlaydi: oldindan belgilangan mohiyat yo‘qligi determinizm bilan mos keladi. Inson “erkinlikka mahkum” – chunki hech qanday oldindan “tabiat” yo‘q, u o‘z tanlovlari orqali mas‘uliyatni o‘z zimmasiga oladi. Neuroexistentialism (Flanagan va Caruso) miya materialistik bo‘lsa-da, ma‘no va subyektiv ahamiyat emergent ravishda paydo bo‘ladi – vaqt va tajriba orqali “o‘z-o‘zini yaratish” mumkin deb ta‘kidlaydi.

Diniy va an‘anaviy nuqtai nazarlar bilan ziddiyat aniq: Akvinskiyda Xudo mohiyat va mavjudlikni birlashtiradi, inson esa oldindan belgilangan tabiatga ega. Sartrning ateistik ekzistensializmi bu yerda radikal erkinlikni ta‘kidlaydi, ammo Sapolski kabi deterministlar mas‘uliyatni saqlab qolish uchun “ilg‘or kechirim” va jinoiy adolatni qayta ko‘rib chiqishni taklif qiladi (hech kim “aybdor” emas, chunki hech kim o‘z genlarini tanlamagan).

Amaliy ahamiyati keng:

- Ta‘limda: Talabalar oldindan belgilangan “qobiliyat” emas, balki o‘z yo‘llarini yaratishga undaladi. Bu ichki motivatsiyani oshiradi, o‘qituvchilar esa talabalarning subyektiv ma‘nolarini hurmat qilishi kerak (existential pedagogy).
- Axloq va jamiyatda: Mas‘uliyat shaxsiy tanlovga asoslanadi – jamiyatni o‘zgartirish imkoniyati ochiladi. Depressiya va ma‘nosizlikka qarshi “self-creation” terapiyasi samarali: inson o‘z hayotini “bo‘sh varaq” sifatida qabul qilib, ma‘no yaratadi.
- Psixologiya va AI davrida: Genetika muhandisligi va sun‘iy intellekt oldindan “mohiyat” yaratish imkonini berishi mumkin, ammo Sartr va evolyutsiya dalillari shuni eslatadiki, haqiqiy insoniy salohiyat emergent va o‘z-o‘zini yaratishda yotadi.

Ilmiy dalillar inson ongining o‘ziga xos subyektivligini (hard problem of consciousness) to‘liq izohlamaydi. Kelajak tadqiqotlar miya skanerlash, evolyutsion simulyatsiyalar va psixoterapiya orqali empirik sinovlarni talab qiladi. O‘zbek falsafiy adabiyotida (masalan, Sartr haqidagi sharhlarda) bu g‘oyalar inson erkinligi va gumanizm bilan bog‘lanib, milliy ta‘lim va axloq uchun ham dolzarb.

Umuman olganda, Muhokama natijalari zamonaviy ilm-fanning Sartr pozitsiyasini tasdiqlashini ko‘rsatadi: mohiyat emergent va keyinchalik shakllanadi,

mavjudlik esa asosiy. Bu insonni radikal erkinlik va mas'uliyatga chaqiradi, ammo determinizm bilan uyg'unlashganda – kechirim va umidga asoslangan dunyoqarashni shakllantiradi.

Xulosa (Conclusion). Ushbu tadqiqotning falsafiy va ilmiy tahlili shuni ko'rsatadiki, mavjudlik mohiyatdan avval keladi. An'anaviy metafizika mohiyatni oldindan belgilangan tabiat sifatida ko'rsa, Jan-Pol Sartrning ekzistensializmi bu tartibni teskari qilib, insonni "hech narsa emas, keyin o'zini yaratadi" deb ta'riflaydi. Zamonaviy ilm-fan – evolyutsion biologiyadagi exaptatsiya, genetika va emergentlik tamoyillari, neyrobiologiyadagi Sapolski determinizmi – bu g'oyani kuchli dalillar bilan mustahkamlaydi. Hayot va inson rivojlanishi oldindan maqsadli "dizayn" emas, balki mavjudlikning keyinchalik ma'noga ega bo'lishi orqali sodir bo'ladi.

Bu xulosa inson erkinligi, axloqiy mas'uliyat va shaxsiy salohiyat uchun chuqur ahamiyatga ega. Inson "erkinlikka mahkum" bo'lib, o'z harakatlari orqali mohiyatini yaratadi – bu nafaqat imkoniyat, balki majburiyatdir. Ta'lim tizimida bu talabalarni passiv bilim oluvchidan faol "o'z yo'lini yaratuvchi"ga aylantiradi, axloqda – autentik tanlov va jamiyat mas'uliyatini kuchaytiradi, psixologiyada – ma'nosizlik va depressiyaga qarshi kuchli vosita bo'ladi. Deterministik dalillar erkin irodani illyuziya qilsa-da, ular Sartrning "o'z-o'zini yaratish"ini bekor qilmaydi: biz genlar va muhit mahsuli bo'lsak ham, subyektiv ma'no va autentik hayotni yaratish imkoniyatimiz saqlanadi.

Zamonaviy muammolar (AI, genetika muhandisligi, iqlim o'zgarishi) bu savolni yanada dolzarb qiladi: inson o'z mohiyatini qanday yaratadi va mas'uliyatni qanday o'z zimmasiga oladi? Javob Sartr va ilm-fan sinteziga ko'ra: mavjudlik birinchi, mohiyat ikkinchi – bu "bo'sh varaq"ni umid va harakat bilan to'ldirish chaqirig'idir.

"Mavjudlik mohiyatdan avval" g'oyasi nafaqat falsafiy, balki ilmiy va amaliy jihatdan insoniyatni erkinroq, mas'uliyatliroq va ma'noli hayotga undaydi. Har bir inson o'z hayotini "o'zini yaratish" san'ati sifatida qabul qilsa, jamiyat ham o'zgaradi.

Adabiyotlar:

1. Sartre, J.-P. (1946). *Existentialism is a Humanism* (P. Mairet, Trans.). Methuen.
2. Sartre, J.-P. (1956). *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology* (H. E. Barnes, Trans.). Philosophical Library. (1943 original).
3. Aquinas, T. (1949). *On Being and Essence* (A. Maurer, Trans.). Pontifical Institute of Mediaeval Studies. (De Ente et Essentia – mohiyat va mavjudlik farqi).
4. Gould, S. J., & Vrba, E. S. (1982). Exaptation—a missing term in the science of form. *Paleobiology*, 8(1), 4–15. (Exaptatsiya tamoyili – mavjudlik mohiyatdan avval biologiyada).
5. Sapolsky, R. M. (2023). *Determined: A Science of Life Without Free Will*. Penguin Press. (Erkin iroda va determinizm).
6. Sawwa, N. M., & Neimneh, S. (2016). An existentialist reading of Clive Barker's "Human Remains". *International Journal of Humanities and Social Science*.
7. Tan, S. Z. K. (2021). An existentialist approach to authentic science. *PMC – NIH*. Dennett, D. C. (various works, cited via Gould). Exaptation as a trivial but ubiquitous process (evolyutsion psixologiya kontekstida).

8. Flanagan, O., & Caruso, G. D. (various). Neuroexistentialism: Meaning, morals, and purpose in the age of neuroscience (Sapolski bilan bog'liq sintez).
9. Hamdamov, U. (2024). *Jahon adabiyoti*. Turan nashriyoti. (O'zbek tilidagi darslik, Sartr va ekzistensializm bo'limi).
10. Djuraev, G. (2025). Jan Pol Sartr ekzistensializmida mavjudlik va mohiyat masalasi.